

Elu nagu algebra

Alide Erteli elu ja looming

TAIMI GRAUBERG

Eesti kirjandusloos tuntakse Alide Ertelit¹ kui üht vähestest XX sajandi algusaastatel tegutsenud naiskirjanikest. Erteli aktiivsem loominguline tegevus jäi 1900.–1910. aastatesse. Ta oli ajakirjandusväljaannete kaastöötaja, avaldas eraldi raamatutena proosat ja draamat ning perioodikas luulet. Peale selle töötas Ertel õpetajana: ta on pidanud kodukooli sünnitalus, olnud kodukooliõpetaja mitmes Venemaa kubermangus, tegelenud laste harimisega Arula-Rebaste algkoolis (1914–1916), Pärnus (1921–1925) ja Kärđlas (1925–1927). Aktiivse ühiskonnategelasena lõi Ertel kaasa revolutsioonisündmustes ning võttis sõna rahvahariduse ja põllumajandusega seotud küsimustes. Ertel on tegelenud põllumajandusega (1916–1918 Keeni Kriisal, 1930-ndatel isatalus Soomel) ja aiandusega (1930-ndate teisel poolel Elvas). Ise pidas ta kõige südamelähedasemaks valdkonnaks kirjandust ning just kirjandusliku tegevuse kaudu on teda eluajal teatud ning hiljem meenutatud ja käsitletud.

Erteli elukäiku ja loomingut on kajastatud eesti kirjanduse käsitlustes ning bio-graafilistes leksikonides. Kui mitmel juhul on tema elukäiku ja loomingut tutvustatud pikemalt (Kruus 1969: 552, 1971: 88, 1977: 433; Lindsalu 2008: 81, 2012: 225; Vaher 2019: 251), siis nii mõnigi kord on Erteli looming leidnud vaid põgusat märkimist (nt Sillaots 2012; Hasselblatt 2016: 333), vahel mitte sedagi (nt Annus jt 2001). Erteli elukäiku on tutvustatud Valgamaal ilmunud ajalehtedes (Kuningas 1967; Sermandi 1977; Aaviste 2000a, 2000b) ja kohalikele on tema nimi tuttav, kuid tänapäeva laiemale lugejaskonnale on ta suhteliselt tundmatu. See ei ole üllatav, kuna tema teosed on jäänud oma aega – ühestki neist ei ole nõukogude ajal ega taasiseseisvumise järel ilmunud kordustrukke.

Tänapäeval on Ertelit käsitletud just naiskirjanduse kontekstis. Kuigi naised olid oma loomingut avaldanud juba enne Ertelit (Lydia Koidula, Els Raudsepp, Elisabeth Aspe, Lilli Suburg), nähti tema kirjandusse tuleku ajal naise rollina eeskätt kodu ja pere eest hoolitsemist ning naise loomingule kiputi vaatama üleolekuga. Sellist suhtumist peegeldab ilmekalt katkend Friedebert Tuglase 1914. aasta 29. aprilli kirjust Johannes Aavikule, milles Tuglas nimetab peaaegu kõiki naiskirjanikke grafomaanideks, kes „lõpmata palju ja kergelt kirjutavad”, viidates seejuures teiste seas Ertelile (Vihma 1990: 93–94). Nii nõudis enda nime all loomingut avaldamine selleaegselt naiselt sihikindlust ja julgust astuda vastu ühiskondlikele eelarvamustele ja suhtumistele ning sel teel liikunud naised väärivad meenutamist ja märkamist. XX sajandi alguse (nais)kirjanikke ja nende loomingut ei ole aga süvitsi uuritud (vt nt Ross 2022:

¹ Alide Elise Ertel, ka Aliide Ertel, sündinud 25. VII 1877 Sangaste kihelkonnas Laatre vallas (mõisaegse nimetusega Foelck) Soome talus, surnud 20. XII 1955 Pukas Ala-Linnamäe talus.

248–249; Kirss 2006: 76). Erteli ilukirjandusliku loomingu lähema uurimise vajadusele on viidanud Tiina Kirss (2006: 95) ja Elo Lindsalu (2008: 81–82, 2012: 225).

Artikli eesmärk on analüüsida Alide Erteli kui kirjutava naise elukäiku, mida kirjanik ise on võrrelnud keerulise algebraga, öeldes, et seda ei armasta ta lahendada (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 3/15). Kuna naiskirjanikke oli Erteli kaasajal vähe, püütakse esile tuua tegurid, mis on mõjutanud Ertelit kirjaniku teele, kuid ka sellelt maha astumisel. Lähema vaatluse alla võetakse Erteli looming ja selle retseptioon. Erteli looming jagatakse tinglikult nelja rühma: kaastööd ajakirjandusväljaannetele ühiskondlikel teemadel kui tema ühiskondliku tegevuse üks osa ning perioodidel 1898–1910, 1919–1920 ja 1929–1931 avaldatud ilukirjanduslikud teosed. Otsitakse vastust küsimusele, kas Erteli unustusse vajumine on paratamatu ja vahest õigustatudki või on tema loomingul märkimist vääriv koht kaasaegses kirjanduses ning ehk on tema loomingust midagi leida ka tänapäeva lugejal.

Kirjanikuks kujunemine

Erteli tegevusele on pannud aluse jõukast Lõuna-Eesti talust pärinemine, mis võimaldas saada hea hariduse ja samuti reisida. Alide Erteli vanemad olid Laatre vallas asuva Soome talu pererahvas Juhan² ja Miina Ertel³. 1910. aastal võrdles Soome talu valdusi hinnanud Vene Talurahva Põllupanga ametnik majapidamist väikese mõisaga (Lust 2014: 55). Kodu-uurimistoimkonna 1921. aasta materjalides oli Soome talu esile toodud kui üks Laatre valla kõige paremini korraldatud taludest (EKM EKLA, f 360, m 36:2, l 53). Seega ei olnud Ertel omas ajas tavaline talutütar. Ertelite peres kasvas üles seitse last,⁴ kellele suur jõukas talu võimaldas anda selle aja kohta suurepärase hariduse.⁵ Soome talu oli Erteli hilisemas elus tagala, kuhu ta saatuse-löökid järel tõmbus ja kus ta kuni võrdlemisi kõrge eani peavarju leidis. Ka selline n-ö turvapaiga, kindla seljataguse olemasolu tunnetamine tegi võimalikuks loomingu- lisele teele astumise kaasaegse riski ja julgete otsuste langetamise.

Teine väga oluline tugisammas Erteli elus, millele toetub nii tema kirjanduslik kui ka kogu muu tegevus, on juba eespool märgitud haridus. Ertelite peres toimus

² Juhan (Johan) Ertel (1850–1939) pärines kuulsast Karksi kihelkonna Pöögile Ertelite (Erdellide) suguvõsast (Anepaio 2022: 148). Soome talu oli ta omandanud 1868. aastal ning saanud 1882. aastal kõrval asunud Traka talu omanikuks, hakates talusid pidama ühe majapidamisena (EKM EKLA, f 94, m 31:11, l 4).

³ Miina Ertel, neiu põlvnimega Gross (1851–1912), oli Laatre Saksamatsi suurvalu peretütar (RA, EAA.1298).

⁴ Ertelite peres sündis 13 last, neist kuus surid lapseas (RA, EAA.1298). Peale Alide kasvasid täisealiseks Mathilde Elisabeth (1874–1967), Alfred Karl (1879–1919), Friedrich (1885–1912), Ida (1887–1948), Edgar Hermann (1889–1914) ja Gerta (1891–1976).

⁵ 1921. a Sangaste kihelkonna kirjelduses on Laatre valla 13 kõrgharidusega elaniku seas nimetatud nii Alide Ertel kui ka tema õde Ida ning vennad Alfred ja Friedrich (EKM EKLA, f 360, m 36:2, l 69). Millegipärast ei ole nimetatud vend Edgarit, kes töötas agronoomina (Võrumaa jaoskonna-agronoom... 1914). Eriliselt väärib esiletõmist Ida, kes õppis vabakuulajana Tartu ülikoolis ja sai 1914. aastal diplomi õigusteaduskonna lõpetamise kohta (RA, EAA.384.1.5147, l 1), kuuludes esimeste naisjuristide hulka Venemaal (Kivimäe, Tamul 1999a: 89).

algõpe kodus, kus õpetust jagasid vene ja seejärel saksa koolipreilid (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/1–1/2). 11-aastaselt astus Ertel A. Salomoni kõrgemasse tütarlastekooli Tartus. Ta lõpetas kooli novembris 1893 kodukooliõpetaja õigustega (RA, ERA.50.12.559, l 2). Seejärel püüdis Ertel haridusteed jätkama: ta soovis õppida Sorbonne'i ülikoolis meditsiini.⁶ Selline tee tuli ette võtta põhjusel, et Venemaa impeeriumis (v.a Soomes) ei olnud kuni 1905. aastani naistel võimalik õppida riiklikes ülikoolides (Tamul 1999: 99), Prantsusmaal aga olid naised saanud 1870. aastatel õiguse astuda riigiülikoolidesse (Kivimäe, Tamul 1999c: 54). Nii sõitis Ertel meditsiiniõpingute eesmärgil 1899. aasta lõpus Pariisi (Kruus 1971: 89). Ta alustas õpinguid, kuid „ladinakeele puudusel diplomil ei võetud vastu õigusliku üliõpilasena” (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 8/22p). Jääb lahtiseks, kas varasemate ladina keele õpingute puudumine tõesti välistas Pariisis õppimise jätkamise või tingis katkestamise püsimatu noore huvi suundumine kirjandusele.

Koduõpetajanna ametit peeti sellel ajal eesti keskkihis (mis koosnes jõukamatest talurentnikest ja pärisperemeestest, mõisa ametimeestest, möldritest, kõrtsmikest, käsitöölisest jne) tütarlaste karjääri tipuks (Jansen, Karjahärm 2010: 297). Järgnevad pöördelised ajad tõid kiireid muutusi ja hiljem, töötades õpetajana vabas Eestis, tunnetas Ertel, et ülikoolihariduse puudumine takistab tööd õpetajana (EKM EKLA, f 194, m 43:42, l 2/2). Kuid sellal kui Ertel oli hakanud tegema esimesi loominguulisi katsetusi, oli tema haridus oma aja kohta kui mitte maksimaalselt võimalik, siis vähemasti sellele väga lähedal. Haridus andis avara maailmavaate, intelligentse suhtlusringkonna ning eneseväljendamise oskuse ja kogemused, mis juhtisid Erteli kirjandusliku loomingu juurde.

Kolmas Erteli kui kirjutava naise väljakujunemise alus oli reisimine. Ertel viibis noores eas palju Eestist eemal, kogedes ühiskonnaelu eri aspektide korraldust nii Venemaal kui ka Lääne-Euroopas. 1896–1899 oli Ertel kodukooliõpetaja esmalt pool aastat Kostromas ja seejärel Uurali mäestikis Miossi alevis. Koduõpetaja töö ei köitnud noort rahutu hingega naist siiski sel määral, et ta oleks tahtnud kogu oma elu sellele pühendada: 1899. aastal jättis Ertel töö Venemaal. 1910–1911 viibis ta Saksamaal, kus tutvus sealsete teatrite ja galeriide, linnukasvatuse ning koolioludega. (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/2, 1/4) Just Saksamaa-reis oli tihedalt seotud Erteli ühiskondliku tegevusega, seal nähtu innustas teda kodulinnukasvatuse propageerimisele ning ta on hiljem märkinud, et 1910. aastast saadik õppis ta võrdlema Lääne-Euroopa kooli siinsega ja tegi „enesele üheks eluülesandeks jõudumööda meie rahvakooli ülesehitamiseks kaasa aidata” (Ertel 1915a). Seega oli tegu väga inspireeriva reisiga, mis on paljuski suunanud Erteli hilisemaid sihte. Saksamaal viibitud aja järel oli Ertel aastatel 1911–1914 lühikeste vaheaegade järel kodus, Moskvas, Tambovis, Saratovi kubermangus ja Kaukaasias Musta mere rannikul (EKM EKLA,

⁶ On väidetud, et Ertel õppis 1906. aasta II semestrist 1907. aasta II semestrini vabakuulajana Tartu ülikooli arstiteaduskonnas (Kivimäe, Tamul 1999b: 218), kuid vabakuulajate alfabeetilises nimekirjas perioodi 1906–1916 kohta (RA, EAA.402.7.564) Alide Erteli nime ei esine (erinevalt tema õest Idast). Samuti on Alide Ertelit nimetatud E.Ü.S. Ühendus asutajaliikmena (Anepaio 2022: 137; Karjahärm, Sirk 1997: 187), mis samuti viitab tema ülikooliõpingutele. Seevastu Ferdinand Kull (2010: 17) nimetab E.Ü.S. Ühendus asutajaliikmena Erteli õde Idat. Väited Alide Erteli õpingute kohta Tartu ülikoolis vajavad lähemat uurimist.

f 193, m 5:59, l 1/4). Eeldatavalt olid need käigud osaliselt seotud koduõpetajatööga, kuid kahtlemata avardasid Erteli maailmapilti, mis omakorda avaldas mõju tema loomingulisele tegevusele.

Loomingulisele teele asumist mõjutanud tegurite seas tuleb kindlasti märkida Erteli perekonnaliikmete osalemist ühiskondlikus elus ning sellega antud eeskju. Erteli isa Juhan oli suure talu pidamise kõrval Laatre vallavanem (Kruus 1971: 89; Johan Ertel 1939). Õde Ida ja vend Alfred osalesid 1905. aasta revolutsiooni sündmustes. Vend Edgar Herman oli tunnustatud agronoom (Võrumaa jaoskonna-agronoom... 1914). Aktiivne kaasalöömine ühiskondlikus elus oli selles perekonnas enesestmõistetav ja loomulik. Nii ei jäänud ka Alide Ertel päevakajalistes sündmustes kõrvaltvaatajaks ning tema meelsuse ja vaadete väljendamise vahendiks sai kirjanduslik tegevus.

Me ei saa kunagi teada, kas Alide Ertel panustanuks ühiskondlikku ja loomingulisse tegevusse samaväärselt, kui temast oleks saanud pereinimene. Tema perekonnaks jäi tema päritolupere – Ertel ei abiellunud ning tal ei olnud lapsi. Kas see oli teadlik valik ja otsus, seda teemat ei ole ta kättesaadavates materjalides avanud. Erteli eluloo käsitlustes on kajastatud kaht tõsisemat nooruspõlvesuhet. Oskar Kruusi (1971: 96) viited „mõningatele teadetele” Erteli poolehoiu kohta kodukandi noormehe vastu kuuluvad pigem kuulujutu või legendi valda.⁷ Käsitletud on Erteli suhet Ernst Ennoga ja väidetud, et nende suhtlus paistis ümbritsevatele tõsisena, nii et Enno vanemad olnud näinud Ertelis ideaalset miniat, kuid teadmata põhjustel lõppes noorte suhe peatselt (Toona 2000: 92–94). Ei saa välistada, et just vallalisus andis Ertelile iseseisvuse ja loomingulise vabaduse. Iseküsimus on, kuivõrd ta suutis nendest tulenevaid võimalusi realiseerida.

Võitlejana ühiskondlikus elus

Erteli loominguline tegevus on tihedalt põimunud tema aktiivse kaasalöömisega ühiskondlikus elus. Erteli looming on ühiskonnakriitiline, ta ei kartnud pörkuda eliidi arvamusega ning siin-seal näib olevat vastandumist ja diskussioone sihilikult esile kutsunud. Nii tõusevad Erteli elukäigus iseloomulike märksõnadena esile *võitlus* ja *vastandumine*. Ta oli kogu elu sihikindel ja kompromissitu võitleja ning need võitlused on jätanud jälje tema loomingule.

Üks olulisemaid Erteli elu, loomingut ja selle vastuvõttu mõjutanud (ja kohati siiani mõjutavaid) tegureid oli osalemine poliitikas, täpsemalt osavõtt revolutsiooni-sündmustest. Alma Ostra, Karl ja Gottlieb Asti ning teiste sotsialistlike vaadete esindajatega suhtlemise mõjul hakkas Ertel XIX ja XX sajandi vahetusel tundma huvi sotsialistliku kirjanduse vastu. Erteli ühiskondlik aktiivsus algas osalemisest Tartu Põllumeeste Seltsi tegevuses, kus ta astus üles soovitustega edendada Eestis Taani ja teiste väiksemate riikide eeskujul kodulindude („sulgloomade”) pidamist, milles ta nägi eesti rahva jaoks uut tööallikat (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/2–1/3; f 194,

⁷ Erteli noorem õde Gerta Palvadre mäletas ja teadis konkreetset isikut, kuid ei teadnud, kas mees oli nooruspõlves õe austaja (EKM EKLA, f 397, m 87:5, l 42).

m 15:11, l 1/1). Nii olid Ertelil tekkinud sotsiaalpoliitilised vaated ja avaliku elu kogemus, mis viisid ta osalema 1905. aasta sündmustes. Karl Ast Rumori (2004: 320) järgi löid sotsialistlikus liikumises teiste naiste seas kaasa õed Ertelid, s.o Alide ja Ida (Karjahärm 2015: 28). Õde Gerta meenutusel oli Ertel samas ringis Peeter Speegi, Minni Kurs-Oleski, Linda Jürmanni ja Linda Simmiga. Viitega Tartu maakonna sandarmiülema ettekandele 1905. aasta märtsist on Sergei Issakov (1977: 353) illegaalse kirjanduse ja levitamise ning kihutustööga tegeleva rühmituse liikmete loetelus nimetanud ka A. Ertelit.

Valgamaa 1905. aasta sündmuste kontekstis on Alide Ertel esile toodud kui isearanis agar revolutsiooniliste kõnede pidaja (Tammekann jt 1932: 428). Ertel tegi kihutustööd Otepääl, Rõngus, Helmes, Laatres, Unikülas ja Puka alevis, enne ja pärast ülemaalist rahvaasemike kongressi Tartus, millest ta võttis osa Laatre maataameeste esindajana. Näib, et Ertelil oli siiras soov teha poliitilist karjääri, kuna ta oli enda väitel andnud Speegile nõusoleku kandideerida esimesse Vene riigiduumasse. (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/3, 1/6) Kruusi (1971: 91) kirjelduse järgi oli Ertel ühes venna Alfrediga revolutsiooni mahasurumise järel mahalastavate nimekirjas, mistõttu põgenesid õde-venda Peterburi ja seal edasi Soome, pöördudes tagasi koju pärast ohu möödumist.

Ertel ei jäänud eemale ka 1917. aasta poliitilistest sündmustest. Esmalt kandideeris ta Keeni tööliste seltsi koosolekul saadikuks, aga otsustati vastaskandidaadi kasuks. Tuntava kibedusega kirjutas Ertel (1917a) selle kohta: „Nemad, Keeni valla inimesed, ei tahtvat mitte ei mässu ega mässu meelseid inimesi.” Ertelit saatis edu naabervallas Kuigatsis, mille maatöölised valisid ta enda seltsi esimeheks. Sellest „hakkas tagasi tulema kaotud usk oma rahva sisse” ja ta võttis nõuks rahva harimise, plaanides korraldada kõnekoosolekuid, kus tutvustada sotsialismi ajalugu. Tal õnnestus aga pidada ainult esimene koosolek, kuna järgmist sõnavõttu ei tulnud keegi kuulama. Sellele järgnenud katsele ilmus seltsi 112 liikmest kohale neli, kellele Ertel pidas ettevalmistatud kõne. Kohapeal oli avaldatud arvamust, et „võiks vahel ka tulla teisi kõnelejaid. Üks ja seesama minevat igavaks”. Ertel (1917a) märkis selle kohta sapiselt: „Mitte teadmisi ei olnud tarvis, vaid ainult uusi inimesi vahtimiseks.” Ta jõudis arusaamisele, et Kuigatsi töörahvas ei olnud teda ega tema kavatsusi mõistnud. Nii ei õnnestunud Ertelil oma ideid kohaliku rahvani viia. Ta tundis lõhet enda ja rahva vahel, mida püüdis ületada, kuid ei tundnud, et teda oleks selleks piisavalt usaldatud.

1920. aastatel biograafialeksikoni „Eesti avalikud tegelased” (1932) jaoks antud info kohaselt olevat Ertel valitud Kuigatsi ja Keeni tööliste seltsi juhatajaks, ülemaalse maatöölise nõukogu täidesaatva komitee abijuhatajaks ja Keeni vallavanema abiks (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/6–1/7). Ertel on osalenud 30. juulil 1917 Tartus toimunud Tartu maakonna maataameeste kongressil (1917. aasta Eestis 1928: 46). Täpsemad andmed edasise kohta puuduvad, kuid teada on, et Erteli poliitiline karjäär 1917. aastal ei olnud kuigi pikk. Võimalik, et taandumise põhjuseks oli pettumus võimetuse tõttu kõnetada rahvast oma ideedega. Erteli sõnul loobus ta poliitilisest tegevusest tervislikel põhjustel: Kuigatsi tööliste seltsi kärarikkad koosolekud, perekonna surve, seesmised kahtlused ja eluraskused murdsid tema tervise, nii et ta kahel korral

minestas avalikul väljaastumisel Tartus – haridustöötajate kongressil ja maatöoliste koosolekul (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/7). Kirjas Anton Jürgensteinile on Ertel märkinud, et ta jäi 1917. aasta poliitilise tegevuse järel haigeks (nimetades seda 1905. aasta päranduseks), mistõttu ta otsustas end mitte enam poliitikaga siduda (EKM EKLA, f 184, m 2:29, l 1/1 p). Sellest on Ertel edasises elus kinni pidanud: puuduvad andmed tema hilisema poliitilise tegevuse kohta.

Erteli ühiskondlikus elus osalemine ei piirdunud kihutuskõnedega revolutsiooni-sündmuste ajal. Ta pulbitses ideedest ja võttis avalikkuses teravalt sõna nii rahva-hariduse, põllumajanduse kui ka kultuuriinimeste majandusliku toimetuleku ja tun-nustamisega seotud küsimustes, olles seejuures väljenduses reljeefne ja järsk ning kutsudes nii mõnigi kord esile valulikke reaktsioone. Oma kindlate veendumuste ning nende julge väljendamise tõttu sattus ta pahatihti konfliktidesse.

Ertel on kirjeldanud oma võitlusi Arula-Rebaste algkooli õpetajakohale⁸ saami-seks, märkides, et naisõpetajad jääksid meelsasti kodukubermangu, kui neile seal sobilikke töökohti leiduks: „Mina isiklikult pean ütlema, et kogu poolaastat võit-lust pidasin kooliõpetaja koha pärast kodumaal. Võitjaks jäin alles 12-mas lahin-gus. Igal ühel ei ole mitte võimalik nii kaua oodata ja läheb sinna, kuhu just saatus paiskab.” (Ertel 1915b) Siit võrsub küsimus XX sajandi alguses kõrgemas tütarlaste-koolis hariduse saanute võimalustest enda teadmiste rakendamiseks Eesti alal. Erteli kirjelduse järgi olid need napid ning vallakooli õpetajaks saamine nõudis naiselt kindlameelsust.

Ertel arutles ajakirjanduses rahvakooli ja rahvahariduse teemadel. Muu hulgas selgitas ta koolikohustuse vajalikkust ning kritiseeris teravalt laste „karjaorjust”, eesti haritlaste tööle siirdumist teistesse kubermangudesse ja rahva hariduse üldist taset (Ertel 1915a, 1915c). Ta märkis näiteks: „Õnnetul kombel on Eesti rahva seas usk maad võtnud, mis nagu salakoi oma mune muneb üdi peentele seintele. See on see usk, et inimene alles algab peale ülikooliga. [---] Ei ole ju ülikool siht, vaid ainult abinõu millegi sihile jõudmiseks.” (Ertel 1916a) Kas pole see mitte tänapäeva Eestiski aktuaalne küsimus?

1914–1915 võttis Ertel ajakirjanduses teravalt sõna põllumajanduse teema-del, alustades „põllurammu” korraldamisest (Ertel 1914a) ning lõpetades põllu-majanduslase hariduse ja levinud suhtumiste kriitikaga (Ertel 1915d: 42). Ta avaldas mitu artiklit kanakasvatuse kohta, tutvustades eri tõuge ning kutsudes üles käivitama kasvatusaama ja viima läbi kursusi asjaarmastajatele (nt Ertel 1914b: 261, 1915e: 308).

Ühiskondlikus elus kaasalöömisena on käsitletav ka Erteli väljaastumine eesti kirjanike majandusliku olukorra küsimuses. 1916. aasta veebruaris kritiseeris Ertel teravalt kultuuriinimeste tähelepanu ja toetuseta jätmist („[---] kulturi loojaid ainult siis peetakse silmas, kui neile juba hakatakse kokku sepitsema nekrologisid”, Ertel 1916b, 1916c). August Kitzbergi oli äsjase juubeli puhul küll meeles peetud, kuid Erteli arvates mitte vääriliselt. Ertel (1916b) lõpetas avaliku kirja pöördumisega: „August Kitzberg, Sa oled viisakas ja elutark inimene, aga ära pane sellegipärast

⁸ Esimese kogemuse Eesti kooliõpetajana sai Ertel Arula-Rebaste algkoolis, kus ta töötas 7. X 1914 – 1. I 1916 (RA, ERA.50.12.559, l 5).

mitte pahaks, kui ühel väikesel suguõel on jõudu küllalt, kah Sinu eest sellele seltskonnale sülitada näkku.” Sõjakas ja väljakutsuv toon tekitab pahameelt ja sundis Kitzbergi reageerima (vt Kitzberg 1916), millele järgnes Erteli (1916d) avalik vabandus. Karl August Hindrey on Erteli väljaastumist pilanud: „„Päälinna Teatajas” sama tragi naene / nüüd uuesti on haarand teras-sule pihku; / talt aastakümme polnud kuulda tihku, / nüüd äkki valdab teda hoogsalt kunsti-aine. / Es soovi suurelt ta küll Eestit tülitada, / vaid ainult naeselikult-pehmelt seletada tött, / ta seltskonnale soovib, et kas see ta võtt, / kord täiest hingest näkku sülitada.” (Hoiar Ronk 1916) Hiljem Hindrey (2016: 295), laites küll Erteli taltsutamatu tooni, tunnistas, et Ertel ütles välja selle, mis teistel kirjanikel hingel pakitses. Seejuures ei tohi unustada, et erinevalt tänapäevast, mil kultuuriinimesed on koondunud eestvedajate ja -kõnelejatega loomeliitudesse, oli Erteli väljaastumise aegne kultuurikogukond organiseerimata ja kildkondlik ning üksikul avalikul kritiseerijal puudus turvaline seljatagune.

Ertel põimis revolutsioonilisest tulest kantud tundeid luulesse (nt „Läbi maru-ööde vilu”, Ertel 1905a; „Mu arm”, Ertel 1908). Luules mõtiskles ta ka üldinimlikel teemadel (nt „Inimene, miks sa tulnud, / miks sa lähed edasi? / Nagu kaugelt oleks kuulnud / laial vaatel tagasi: / Ainult võõrsile ma tulnud, / lähen jälle võõrana”, Ertel 1910a). Valdav osa Erteli luuleloomingust avaldati perioodikas (suurem osa aastatel 1908–1911 Eesti Kodus ja Perekonnalehes). Ainsa erandina ilmus kogumikus „Oma maa maasikad” (1918) Erteli luuletus „Mu lugu”: „Mu lugu ei ole veel lauldud, / ei lõpule jõudnud mu tee. / Kas jõuan kunagi sõuda / ma võitudeväljale?” (Feldmann 1918: 49) Erteli luulet on esile tõstnud Helmi Mäelo (1999: 47), kes on Ertelit maininud seoses agara kaastööga Postimehele ja Olevikule ning tunnustanud, et tema luulest on mõni laul jäänud ajas püsima. Mäelo on üks väheseid, kui mitte ainus, kes on esile toonud just Erteli luuleloomingut, kuna valdavalt on teda määratletud prosaisti ja näitekirjanikuna.

Perioodil 1898–1910 avaldatud teosed

Jättes kõrvale Erteli luuleteosed, võib tema ilukirjanduslikus töös eristada kolme etappi. Neist esimene tähistab Erteli loometee algust. Tema sellel perioodil avaldatud looming ilmus valdavalt (ühe olulise erandiga) ajakirjanduses. Sellele ajale omaselt oli naiste avaldatu suures osas ilukirjanduslik: lühijutud, miniatuurid, luuletused jne. Maret Mälk (2000: 169; vt ka Lauk 2000: 244, 247) on 1905. aasta eelsest ajast tuvastanud vähemalt 33 selleaegsete väljaannete naissoost kaastöölisi (kes ei olnud toimetuse liikmed), nimetades agaramate seas ka Ertelit, kes tegi kaastööd Olevikule, Postimehele, Lindale ja teistele väljaannetele.

Erteli kirjanduslik tegevus sai alguse XIX sajandi lõpuaastatel ning see seostub tema reisidega. Viibides koduõpetajana Uuralis, läkitas ta 1898. aastal oma „esimese kirjanduse, s.o väikese korrespondentsi” Olevikule (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/2; Ertel 1898a). 1899. aasta lõpust alates mõne kuu vältel Pariisis olles kirjutas Ertel allegoorilise sisuga tekste, millest 1901. aastal ilmus „Tule minu lähedale, minu nõelad ei pista sind...” Gustav Suitsu toimetatud kogumiku „Kiired” 1. osas (EKM EKLA,

f 193, m 5:59, l 1/2, 8/22p; A. E. 1901). Palas kujutatakse üksi võitlemist, turvalisest seljatagusest loobumist ja selle tagajärgi. 1903. aasta lõpus saatis Ertel Suitsule „Noor-Eesti” albumis avaldamiseks pikema jutustuse Eesti intelligentsi elust, kuid jutustus ega Erteli muud teosed ei ilmunud „Noor-Eesti” albumis kunagi (Jõgi 1969: 551). Postimees võttis „Kiirte” albumist arvustamiseks „mõned heledamad ja tumedamad” kiired, paigutades Erteli pala viimaste sekka (C. S. 1901). Tumedaks hindamist on põhjendatud lugeja selge suunamise puudumisega: arvustaja tahtnuks näha otsest näitamist, et „elu ilma sõbraliku kaitseta ja toeta igatahes viletsam on, kui teise kaitsmise ja varju all” (C. S. 1901: 2). Seega on teosele ette heidetud noore lugeja ebapiisavat juhatamist „õigele” teele, arvestamata, et autor on pigem taotlenudki üksi jäämise valiku näitamist ühes selle tagajärgedega seda valikut hukka mõistmata. Arvustuses esineb ka kiitus: pala mõnes lõigus on kirjeldus õnnestunud, iseäranis armastajapaari kujutamise osa.

Perioodikas ilmunud Erteli proosaloomingu näidetena võib nimetada pala „Lauljanna” (Ertel 1898b), nelja pilti pealkirjaga „Kui käsk tuli...” (Ertel 1905b) ja Postimehes järjejutuna avaldatud jutustust „Helmi unenäoma” (Ertel 1910b). Esimene jutustab rikka naise juures orvuna kasvanud ja korraldatud abielu eest põgenenud neu loominguilisest ülestöötamisest. Tütarlapse saatust jälgides rõhutab autor eesmärkide seadmise, põhimõtetele kindlaks jäämise ja ise enda ülalpidamise olulisust. Selles võib näha paralleeli Erteli ellusuhtumisega: ta on korduvalt oma eesmärgina nimetanud majanduslikku sõltumatust (nt EKM EKLA, f 194, m 43:42, l 2/4p–2/6). Paradoksaalselt ei ole aga „Lauljanna” peategelase eduka karjääri taga üksnes tütarlapse sihikindlus ja töökus, vaid oluline roll on toel, mida pakub vana lesknaine, kelle juurde tüdruk hea õnne läbi sattus. Nii koorub loost tõdemus, et põhimõtetele kindlaks jäämine ja töökus on küll olulised, kuid ilma välise abita ei ole naisel võimalik läbi lüüa.

Kui „Lauljannas” võib näha saksa kultuuri mõju ja seda on keeruline suhestada tavaarusaamaga tollasest Eesti ühiskonnast, siis „Kui käsk tuli...” ja „Helmi unenäoma” käsitlevad eestlastest lugejatele äratundmist võimaldavaid küsimusi. „Kui käsk tuli...” sisaldab nelja tegelase (äsja isaks saanud ja ühtlasi leseks jäänud mees, taluperemees, noormees ja luuletaja) mõtteid ja tegevusi, mis järgnevad sõjaväekutse vastuvõtmisele. Nii teose teema kui ka stiil võivad tunduda naiivsena, ent oluline on arvestada ajalist tausta: pinged isevalitsuse ja rahva, ettevõtjate ja tööliste, mõisnike ja talupoegade vahel ning 1904. aastal alanud ja palju ohvreid nõudnud Vene-Jaapani sõda, kuhu mobiliseeriti rohkelt eestlasi (Karjahärm 2010: 353–354). Erteli jutustus oli sõja suhtes silmanähtavalt kriitiline, tuues esile selle mõttetuse ja tagajärjed lihtsatele inimestele. Sõjavastase kirjutise avaldamine sellises pingeväljas oli kahtlemata julge samm.

„Helmi unenäoma” nimitegelase vanemad seisavad valiku ees: kumb talulastest saata linna kooli – mõlema lapse koolitamiseks pole võimalusi. Helmit mõistetakse valesti ning kooli saadetakse tema vend, misjärel Helmi tõmbub enesesse. Vend mõistab õe pettumust ja püüab hakata õde õpetama, sellest ei tule aga midagi välja. Helmi otsib pidepunkte vaheldumisi usust ja pidutsemisest, pettudes viimaks kõiges. Tundes sügavat üksildust, loob tüdruk endale oma unenäoma, kus temast aru

saadakse. Tegu on kurvavõitu vaatega mõistmist otsiva, kuid seda mitte leidva naise ellu – naise, kes teeb valiku jääda üksi ja loobuda igatsetavast harmoonilisest perekonnaelust.

1910. aastal ilmus Erteli esikraamat, jutustus „Rooste”, milles kujutatakse valla vaestemaja elanikke ja olusid. Teosele oli Ertel ainekandjate saanud kodukandist: tema isa oli vallavanemana lasknud ehitada vaestemaja Soome talu lähiste (Kruus 1971: 91–92). Väidetavalt pärinesid jutustuse sündmused ja tegelased päriselust, isegi nimed polevat muudetud (EKM EKLA, f 397, m 87:2, l 28). Autor näeb vaestemaja viletsates tingimustes elunevaid ja tõrjutuid kui aia taha visatud kulunud ja kasutuselst väljas tööriistu – nende kannatuste, tunnete, unistuste ja muredega. Nii on ligi 50-aastane vanatüdruk Marja-Leenu tulnud elust läbi, ilma et oleks kogenud soojust ja headust, ainsa erandina mälestused nooruspõlve armastusest kunagise taluperemehe tiisikushaige venna vastu. Eriti hale on pime rauk Pumbre Mats, kunagine meeldiva välimuse ja lõbusa oleku tõttu naiste seas lugupeetud mees, kellega nüüd hoiavad distantsi isegi tema viletsad seltsilised, kartes seltskonda, „mis Matsi juustes, vahest ka ülikonnas maad oli võtnud” (Ertel 1910c: 18). „Rooste” sai üsna kiitva arvustuse Postimehes, kus teos leiti olevat „[t]ähelpanemise väärt oma kaunis algupäralise stiili ja aine poolest” (A. J. 1910). Tuglas (1935: 87) kritiseeris teose keelt, kuid märkis, et „Rooste” aine „pole huvituseta ega algupärasuseta”. Eriti paeluv on Viljandi Teatajas ilmunud arvustus, milles „Roostet” kirjeldatakse kui huvitavat ja harukordset erandit ühekülgisel kirjandusmaastikul (R. R. 1910). Ka hilisemates hinnangutes on Erteli loomingust esile toodud „Roostet” ja nimetatud seda tema kõige õnnestunumaks teoseks (nt EBL 1926–1929: 87; Kruus 1969: 553).

Erteli selle perioodi loominguga läbiv teema on inimese valik tugevama survele allumise ja oma sihi nimel võitlemise vahel. Tugevamat jõudu esindavad teostes riigivõim („Kui käsk tuli...”), vanemad ja kasvatajad („Lauljanna”, „Helmi unenäoma”), vallavalitsus („Rooste”). Mõnel juhul on võitlus väljendunud aktiivse tegevusena, vahel jäänud tegelase siseheitluseks. Selline eneseteostuse nimel pürgimine on üldinimlik ja aegumatu teema, muutuvad üksnes ümbritsev keskkond ning võitluse vahendid ja taktikad. Erteli teosed paotavad ust, mille kaudu saab piiluda XX sajandi alguse ühiskonnaliikmete hingelistesse ja elulistesse heitlustesse.

Perioodil 1919–1920 avaldatud teosed

Näib, et esmateose vastuvõtt innustas Ertelit loomingulist tegevust jätkama. 1915. aastal saatis ta Noor-Eestile ülevaatamiseks seitse tööd,⁹ millele vastust ei saanud. Oktoobris 1915 Bernhard Lindele saadetud kiri väljendab ärritust ja häiritust: „Noor-Eesti vaikimine minu asjus paneb mind tõsiselt mõtlema. Nähtavasti on ta sihiline, isegi kuritahtlik” (EKM EKLA, f 209, m 3:17, l 1/1–1/2, 2/3) Samuti ebaõnnestunult pakkus ta 1917. aastal Eduard Vildele käsikirja trükki toimetamiseks (EKM EKLA,

⁹ Ertel nimetab kirjavahetuses nende seas teost „Keerdvoolud” ning märgib, et lisaks pakub ta teoseid „Mäed” ja „Helmi unenäomaad II” väljaandele Vaba Sõna. Ükski nimetatutest ei ole trükitis ilmunud.

f 153, m 9:24, l 1/1–1/2). Nii otsustas Ertel söaka naisena ise oma raamatud välja anda, sihiga pühenduda täielikult loomingule. 1918. aasta aprillis soetas ta maja Tartusse Herne tänaval (RA, EAA.2110.1.2797), kuhu asus ise elama ja kus andis pinda tüürile. Teoste väljaandmise eesmärgil pantis ta obligatsiooni (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/7; Kruus 1977: 433). 1919. aastal avaldas ta viis teost: draamad „Kiirte pärg” ja „Pühajärv”, novellikogu „Moodne daam”, aforismikogu „Allegooriad” ja ajaloolise romaani „Lilla lehekesed”.

„Kiirte pärg” (Ertel 1919a) ja „Pühajärv” (Ertel 1919b) olid valminud mitu aastat varem. 4. juunil 1913 Eduard Virgole saadetud kirjast saab teada, et „Kiirte pärg” oli algselt kirjutatud saksakeelsena (EKM EKLA, f 155, m 1:13, l 1/1–1/2p). Ka 1912. aastal valminud „Pühajärv” oli algul saksakeelne (EKM EKLA, f 245, m 22:12, l 1/2). Ertel on mõlemad teosed määratlenud muinasdraamadeks. Nende tegevustikul ei ole kindlat ajalist raamistikku. „Pühajärves” käsitletakse peategelaste raskusi oma missiooni täitmisel ning üksi hakkama saamist. Sündmustik on paigutatud Pühajärve Sõsarsaarele pühade tammede alla ning tegelasteks on neiu Likki ja preestri kõrval näkid, Murueide tütreid ja vaimud.

„Kiirte pärjas” käsitleb Ertel müütilisi tegelasi kaasates oma eesmärgile pühendumist ja sellega kaasnevat raskusi. Teoses pilab Ertel kultuurieliiti ja kirjandusmaastikul domineerivat Noor-Eesti rühmitust, polemiseerib naislooja eneseväljendusvõimaluste, valikute ja loobumiste ning reetmise üle. Peategelase Linda sihiks on saada Nõmmeide punutud müstiline kiirte pärg. Õde Salme ja peig Manno keelitavad teda sellest sihist loobuma, kuid Linda jätkab oma püüdlust („Kõik pean üksi! Kõik!”; Ertel 1919a: 18). Pärga valdav Nõmmeit naerab ta välja: „Ma ootan Tuglast, Suitsu, ootan Tammsaaret – / Noor-Eesti kuninglikke printse – / on sinu suguseid ju tulnud küll, / kuid tulnud asjata [---] Ei kanna naine selle toredust, / ehk olgu siis, kui tema vana, hall, / kuid siis ei tule tema enam selle järele” (Ertel 1919a: 27). Linda ei tõrgu ühegi ohu ega ähvarduse ees ja saab oma tahtmise. Talle osutatakse suurt tähelepanu ja au, kuid Manno nõuab endaga tulekut („Ei teisiti ei saa sind võtta ma, / kui ainult jagamata”, Ertel 1919a: 39). Soovides jagada pärga Mannoga, tabavad Lindat rahva hukkamõist ja (vale)süüdistused. Viimaks on Linda rõhutatud pärja raskusest ja ta soovib sellest vabaneda, kuid pääsemise hinnaks on surm.

Tagasiside Erteli esimestele draamateostele oli hävitav. Rasmus Kangro-Pool oli mõlema näidendi suhtes ülimalt kriitiline ja sapine, nimetades „kohutavalt vastuvahtivat andevaesust” ja kirjaniku eneskriitika puudumist ning avaldades mõistmatust see üle, „millega on seltskond patustanud, et teda nuheldakse sarnaste sepitsustega” (R. K.-P. 1919; Kangro-Pool 1919). Kangro-Pooli kriitika läks Ertelile valusalt hinge. Siiski teenis „Kiirte pärg” laiemat tähelepanu seoses sellega, et teost etendati 1926. aastal Võrumaal toimunud noorsoo suvepäevadel. Etenduse arvustuses sai ühelt poolt „Kiirte pärg” laita kui „iseenesest kaunis udune ja piirjoonteta teos”, teisalt kiideti lavastajat, kelle käe all oli näidend kuju muutnud, nii et publik jälgis etendust „päris keskendatud huviga” (–a. 1926). Selline laiem tähelepanu Erteli draamale jäi ainsaks erandiks.

„Allegooriad” (Ertel 1919c) sisaldab mõtisklusi ja lühikesi mõistujutte ühiskonnakriitilistel teemadel ning käsitleb muu hulgas valu, leina, süüd ja kurbust. Kui

tuua mõni huvipakkuvam näide, siis viskab Ertel kinda Marie Underile, nimetades tema sonette koos iluseebi, lõhnaõli ja tualetiga ehk seostades Underi sonette tühiste ja pealiskaudse „seltskonna” ihaldatavate nähtustega (Ertel 1919c: 8). Palas „Kirjanik” kritiseerib Ertel – nähtavasti mõrkja kogemuse pinnalt – kirjastusi, kes võtavad teoseid kirjastamisele tingimusel, et autor on viisakas „võimukate isikute” suhtes ega vastandu avalikule arvamusele (Ertel 1919c: 33). Võib oletada, et just oma teravas toonis ja avalikule arvamusele vastandumises nägi Ertel põhjusi, miks tema teoseid ei võetud kirjastamisele. Isiklik on „Allegooriate” pala „Vennale”, kus Ertel käsitleb läbi perekondliku tragöödia (1919. aastal hukkasid bolševikud Erteli venna) ühiskonna lõhestumist ja lepituse otsimist. Tundub, et lühivorm tekitas tollases lugejas võõristust. Kriitika heitis „Allegooriatele” ette pealiskaudsust ja saamatut vormi (–e. 1919), leides, et aforismide raamatuna väljaandmisel oleks mõte siis, kui kirjaniku muu looming oleks tihedalt väärt mõtteid täis (KAH 1919).

Novellikogu „Moodne daam” sisaldas esimeses väljaandes kolme, 1920. aastal¹⁰ ilmunud teises trükis viit ühiskonnakriitilist novelli, milles autor ironiseerib kaasaja „kohvikukultuuri”, truudusetuse ja moraalse kahepalgelisuse üle ning käsitleb haritud naiste raskusi enda sidumisel sobiva elukaaslasega, üksikemaduse temaatikat jne. Kui „Rooste” tegelasi vaatles Ertel kaastunde ja mõistmisega, siis „Moodsa daami” peategelastesse suhtub ta distantsi ja hukkamõistuga. Ta vaatleb naiste unistusi, millest aga elu viib pöördumatult eemale, surudes nad moodsa naise vormi. Milline on moodne naine Erteli käsitluses? Peategelased on enamjaolt üle elanud õnnetu armumisega kaasneva pettumise ning teinud seejärel põhjalike kaalutlusteta valiku turvalise seltskondliku elu kasuks. Kui kaalukausil on ühelt poolt moraal, kõlblus ja ausus ning teisalt hea nimi seltskonna silmis ja rikkus, kaalub moodsa daami jaoks viimane esimese üles. „Moodne daam võtab elult, mis see temale ainult pakub ja on sellega rahuldud” (Ertel 1920: 72), moodsal naisel ei ole aktiivse seltskonnaelu kõrvalt aega laste jaoks. Omapärane tegelane on Milla: rikka mõisniku vägivaldne ja lihtsa füüsilise töö poole tõmmet tunde tütar, kes õnnetu armumise järel abiellununa harrastab oma abikaasa kõrval vägivaldseid suhteid teiste meestega. Loos „Trio” otsivad kolm vabaduse, kunsti ja moodsuse vaimus kasvatatud öde pääseteed ühiskondlikest kammitsatest. Nii võib „Moodsat daami” nimetada XX sajandi alguse seltskonnaelu kriitikaks. Paraku jäi Erteli probleemipüstitus kaasaegsele lugejale kaugeks. Novellikogu oli kriitikute silmis „kaunis kuiv doktrinäär töö” (KAH 1919), selle tegelased võõrad ning heideti ette, et raamat sisaldab kirjaniku raskeid mõtteid (Metsataga eit 1919). Tänapäeval on novellikogu omaaegse märkamata jäämise ja unustamise põhjustena märgitud ühelt poolt sajandialguse kodanlikule seltskonnale ebamugavate tabuteemade käsitlemist, teisalt veidi konarlikku ja kohati anakronistlikku keelekasutust ning referaatlikku stiili (Lindsalu 2008: 82).

¹⁰ „Moodsa daami” teises trükis ei ole ilmumisaastat märgitud. „Eesti biograafilise leksikoni” ja „Eesti avalike tegelaste” materjalides on raamatu ilmumisaajana nimetatud aastat 1921 (EKM EKLA, f 194, m 15:11, l 1/p; f 193, m 5:59, l 1/11). 22. IX 1920 ilmus aga Päevalehes kuulutus, kus on Erteli saada olevate raamatute seas kirjas ka „Moodsa daami” teine, täiendatud trükk (Alide Erteli raamatutest 1920).

Kolmanda 1919. aastal ilmunud Erteli proosateose „Lilla lehekesed” sündmus-
tik algab 1901. aastaga, kui Postimehe toimetusse sattus lilla lendleheke. Peategelast,
noort ja isepäist Roosa Lennot tõmbab ühelt poolt pahempoolse üliõpilase ja sotsia-
listi Aleksander Loodi ning teisalt Postimehe ajakirjaniku ja kultuuritegelase, kuid
üksildusse kalduva Frits Maaruti poole. Teos kujutab XX sajandi alguse meeleolusid
Tartus viidetega ajalooliste isikute (Jaan Tõnissoni, Peeter Speegi, Karl Ruga, Karl Asti,
Linda Jürmanni jt) tegevusele. Muu hulgas käsitleb Ertel naiste väljendusvabaduse,
eneseteostuse ja ühiskondliku aktiivsusega kaasneva hukkamõistu temaatikat. „Lilla
lehekesed” on autor määratlenud ajaloolise romaanina, kuid näiteks Tuglas on teost
nimetades paigutanud sõnad „ajalooline romaan” jutumärkidesse (EBL 1926–1929:
87), väljendades sellega oma suhtumist sellisesse määratlusse. Nõukogude ajal kir-
jeldas Kruus (1969: 554) „Lilla lehekesi” kui tugevate autobiograafiliste sugemetega
teost ja nimetas peategelast Roosa Lennot Erteli teisikuks. Teoses on ühest küljest
püütud peategelase ja autori isikuid eristada: viidatakse Alide Erteli (just nii nimeta-
des) tervise parandamisele välismaal ja Erteli käsikirjade lugemisele staabis. Samuti
kõlab paralleelselt peategelase lugudega autori hääl, eriti järelesõnas. Teisalt on teosel
selge autobiograafiline alus. Näiteks esines ka Lenno kihutuskõnedega, samuti on
teiste reaalse isikute kõrval toodud Lenno toetavate sõpradena endine kooliõpetaja,
luuletaja R. Costa¹¹ (Ertel 1919d: 63, 93) ning Peeter Speek, kelle järele Roosa rasketel
hetkedel „üle maa ja mere välja sirutas” (Ertel 1919d: 49). Nii Costal kui ka Speegil
on olnud Erteli elus tähtis roll. Lenno ja Erteli sarnasuse näide on ka Lenno tugev
seos Tartu sakslusega (kasvatuseolude tõttu) ning tema lahkumine Peterburi. Raama-
tus kritiseeritakse teravalt enamlaste valitsemisviisi:

Tea terve rida valdu, kus olid esimeesteks professionalised vargad või kõrtsis kakle-
jad. [---] kuulutati esimesest päevast pääle võimu ja ikka ainult võimu. Eravaranduse
ärakaotamisest oli saanud taskute tühjendamine oma kasuks. Usuvabadusest oli saa-
nud mitteusu sundus ja sõnavabadus sai Anvelt ja Komp, monopoliks. Nii esines sot-
sialismi realiseerimine tõepoolest sellena, millena teda nägi 1905. a. kodanlus. Tundis
end petetuna nii mõnigi sotsiaalselt mõtleja inimene. (Ertel 1919d: 107)

Sellest võib välja lugeda autori kibevalusat isiklikku kogemust ja pettumust.

Ka „Lilla lehekestest” vastuvõtt ei erinenud Erteli teistele sel perioodil avaldatud
teostele osaks saanust: seda ei saavat pidada ajalooliseks romaaniks, vaid seltskonna
tegevuses kibestunud vaatleja päevaraamatuks (Metsataga eit 1919).

Nii oli Erteli teoste ilmunisjärgne vastuvõtt väga terav ja kriitiline. Eraldi tähele-
panu väärrib „Moodsa daami” ja „Lilla lehekestest” käsitlemine nõukogude ajal.
Vaatamata sellele, et mõlemad teosed olid keelatud raamatute nimekirjas (ENSV
kirjandus- ja... 1948: 22), on neid üldkäsitlustes nimetatud. „Eesti kirjanduse aja-
loos” heidetakse „Lilla lehekestest” peategelasele ette „nõrgapoolsust” ja ummikusse
sattumist, „kuna A. Ertel ega tema teiseks Roosa Lenno ei mõista Oktoobrirevolut-
siooni olemust” (Kruus 1969: 554). Ertel ongi teoses enamlasti karmilt kritiseerinud.

¹¹ R. Costa nime all oli 1892. aastal avaldanud luulekogu „In Lust und Leid” tütarlastekooli saksa
keele õpetaja Anna von Cossart (1850–1914).

Nõukogudeaegne kirjanduskriitika oli kimbatutes: ühest küljest oli teemakäsitlus (revolutsioonisündmused) vajalik ja võimudele sobilik, teisalt vastandus autori arusaam sündmustest ametlikule propagandale. Taasiseseisvumise järel on Kruusi hinnang teosele muutunud neutraalsemaks (EKrL 1995: 84).¹² Nii on „Lilla lehekeseid” näide sellest, kuidas aeg avaldab mõju teose tõlgendamisele. Tänapäeval on aga Erteli teosed huvi pakkunud XX sajandi alguse naisküsimumise seisukohast (vt Lindsalu 2012: 225).

Perioodil 1929–1931 avaldatud teosed. Elu lõpuperiood

Negatiivne retseptatsioon mõjus Ertelile heidutavalt – näib, et ta kaotas usu võimesse kirjandusmaastikul läbi lüüa. Ertel on ka väljendanud vastumeelsust kogu Tartu elu suhtes. Selle tulemusel otsustas ta loobuda lootusetuna näivast sihist saavutada majanduslik sõltumatus ja pühenduda kirjandusele: Ertel müüs 1920. aasta aprillis kulude katteks oma Tartu maja ja lahkus isatallu (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/7–1/8; RA, EAA.2110.1.2797). Ajavahemikul 1921–1927 oli Ertel pühendunud pedagoogilisele tööle ja ilukirjanduslikku loomingut temalt ei ilmunud. Pärast õpetajaametist vallandamist (1927) pöördus ta siiski tagasi loominguteele.

1929. aastal ilmus Ertelilt kaunilt kujundatud, kunstnik Heino Lehepuu illustatsioonidega, kolme mõistukõnelist kunstmuinasjuttu sisaldav raamat „Muinelmad”. See on Erteli esimene ja ainus lastele suunatud teos ning seda on mainitud ka eesti lastekirjanduse leksikonis (Jaaksoo 1987: 36). Teos sattus skandaali keskmesse, kuid mitte autorist ega sisust tingituna, vaid põhjusel, et kirjastuse omanik kasutas selle trükkimiseks teiselt isikult maateaduse atlase trükkimiseks saadud paberit (Trükikoda... 1929). Teose vastuvõtt ei julgustanud Ertelit lastekirjandusega jätkama. Marta Lepa (1930) hinnangul on vaid üks „Muinelmate” jutt lastele sobilik, ülejäänud kaks olevat noorele lugejale täiesti sobimatud, „nagu poleks kirjanikul olnud mingit kokkupuutumist lastega ja nende ilmaga”. Arvestades, et Ertel oli saanud kodukooli-õpetaja hariduse ja töötanud aastaid õpetajana, on see etteheide karm. Hiljem ei ole Ertel enam midagi lastele avaldanud.

Erteli viimasteks avaldatud teosteks jäid kaks näidendit: „Kolm võistlejat” (1930) E. Tammistu nime all ja aasta hiljem „Varjud” (1931) Heiti Lehtme nime all. Neist esimene on lihtsa sisuga komöödia sellest, kuidas taluperemees, sulane ja rätsep võistlevad noore usina tüdruku pärast (Tammistu 1930). „Varjudes” (Lehtme 1931) jõuab Ertel tagasi teema juurde, mida käsitles oma esimeses raamatuna ilmunud jutustuses „Rooste”. Mõlemas vaatleb Ertel heidikute elu: „Roostes” on tegelasteks vallavaesed, „Varjudes” linnakerjused. Peale žanri on täiesti erinev tegelaste käsitlemise laad. Kui „Roostes” leiavad inimeste mured ja mõtted mõistmist, siis „Varjude” allakäinud seltskonda suhtutakse põlastusega: kerjused on kunagise hea positsiooni maha mänginud iseloomunõrkuse ja pahedele andumise tõttu, nad on inimese

¹² Kruus märgib: „Memuaarlikus rom-s „Lilla lehekeseid” (Tartu 1919) püüab E. analüüsida ühiskondlikke lainetusi Tartus a. 1901–1919, kuid ei suuda pol. võitluses orienteeruda ning jääb rev.-ideaalidest hoolimata vastuoluliseks.”

haledad varjud, kes ei vääri isegi nime pidi nimetamist (peategelased on Sakspoiss ja uus kerjus).

Ertel võis olla arvamusel, et tema 1919–1920 avaldatud teoste kriitika polnud põhjustatud niivõrd teostest, kuivõrd tema isikust. Miks muidu otsustas ta anda viimased teosed välja pseudonüümi all. Kuid valitud taktika ei õigustanud end, sest ka need teosed ei saanud tähelepanu. Hilisemates käsitlustes on neid siiski puudutatud. „Kolme võistlejat” on nimetatud abituks külakomöödiaks (EKBL 1975: 62) ning „Varjusid” on Kruus (1968: 10) hinnanud ilma dramaturgilise pingeta näidendiks, mis kujutab juba „Roostest” tuntud vaestemaja elu. Marta Sillaots (2012: 123) märgib, et naised (sh Ertel) on dramaatilisel alal katsetanud, kuid üldiselt on nende (välja arvatud Koidula) saavutused draama alal „õige nõrgad”.

Pärast 1931. aastat ei ole Ertelilt teoseid ilmunud. 1932. aastal on Ertel kirjeldanud, kuidas ta vormistas kõik eluraskused ja alandused näidenditeks, mida kirjutas öösiti ja pühapäevadel töö vahel (EKM EKLA, f 194, m 43:42, l 2/4p–2/6). Tööks, millele Ertel viitab, olid sellel elujärgul majapidamistööd isatalus. Erteli hilisemast loominguist ei ole aga midagi säilinud. Mais 1934 oli Soome talus suur tulekahju (Tulemeri... 1934), kus väidetavalt hävis ka kastitais Erteli käsikirju (EKM EKLA, f 397, m 87:5, l 39).

Draamateoste kirjutamise kõrval püüdis Ertel oma draamade lavastamise poole. 1930. aastatel asutas ta seda eesmärki silmas pidades näitetrupi, mille tegevus jäi aga lühiajaliseks (EKM EKLA, f 194, m 43:42, l 2/5; f 193, m 67:17, l 1/1p–1/2). Erteli tegevust kohaliku kultuuriedendajana on siiski märgatud: Laatre haridusseltsi Kaja juubeli puhul 1937. aastal mainiti Ertelit seltsi tegevuses silma paistnud isikuna (Laatre haridusselts... 1937).

Elu lõpuperioodil tunnetas Ertel aina enam mittemõistmist ja üksildust. Õde Gerta on möönnud, et Ertel oli elus pettunud (EKM EKLA, f 397, m 87:5, l 42). Ta ei olnud suutnud oma ambitsioone teostada. 1938. aasta kirjas Tuglasele palus Ertel „kirjanduslikku vanadustoetust” ning tunnistas: „Perekond on mind vande alla pannud, sest ma ei ole lakanud kirjutamast. [---] Ma olen jõukast perekonnast, aga niikaua kui ma kirjutan, perekond ei tee minu hääks midagi. Mind peetakse sama hääks kui lolliks.” (EKM EKLA, f 245, m 22:12, l 1/2–1/2p, 1/4) Biograafilise leksikoni toimetusele saadetud kirjas on Ertel samuti maininud alatist heitlust isaga, „kel on meele jäänud minust vaid kolm asja: et ma õpetaja kohast lahti tehtud ja et minust midga ei ole saanud ja et ma olen jäänud vanatüdrukukuks” (EKM EKLA, f 194, m 43:42, l 2/5p). Nendes katketes väljendub tunnetus, et isegi perekond ei toetanud Erteli ambitsioone.

1932. aastal kukkus Ertel kodutalus lauda põhuaugust tsementpõrandale (EKM EKLA, f 193, m 67:17, l 1/1). Järgmine saatuselööök oli Soome taluhoonete hävimine põlengus. Olles kaotanud läbi elu tugisambaks olnud isakodu, kaalus Ertel kaugeemale lahkumist. Peeter Speek on kirjas Karl Astile kirjeldanud, kuidas Ertel olevat 1935. aastal igatsenud minna Ameerikasse, et hakata inimesi hüpnoosi teel ravima. Speek andnud Ertelile nõu seda mitte ette võtta, mille peale viimane oli väga vihastanud (EKM EKLA, f 169, m 294:15, l 44/187, 44/201). Nõnda jäi Ertel Valgamaale. Pärast Teist maailmasõda vahetas ta korduvalt elukohta, elades peamiselt sugulaste

juures. Elu lõpuperioodil elas ta õe juures Arulas Alajärve talus¹³ ning hiljem (1950) kolis sama talu piirimail Päästjärve lähistel asuvasse Mõtsatarre, kus elas elu lõpuni (Kruus 1971: 97). Ertel nägi Nõukogude okupatsiooni, mis tõi tema lähedastele palju kannatusi. Alide Ertel suri 20. XII 1955 ja on maetud Puka kalmistule.

Erteli teoste vastuvõtu võimalikud tagamaad

Kõige positiivsemat tähelepanu sai Erteli jutustus „Rooste”. Ajavahemikul 1919–1920 ilmunud loomingu retseptioon oli negatiivne ning ka vähene tähelepanu viimastele teostele oli kriitiline. Kuna Erteli loomingulise tee algus oli paljulubav, tekib küsimus, miks osutus hinnang Erteli 1919.–1920. aastate loomingule just selliseks ning miks on tema teosed jäänud üksnes oma aega. Kriitika osutas teoste puudustele ja võib-olla selles ongi lühike vastus: ehk oli Ertel lihtsalt viletsavõitu kirjanik? Küsimusele vastuse leidmisel on abiks sissevaade Erteli arvamusse oma loomingu kohta, tema lähiringkonda ja ühiskondlikku tegevusse, üldisse olukorda kirjastusmaastikul, samuti Erteli isikuomadustesse.

Erteli õde Gerta on Oskar Kruusile avaldanud (EKM EKLA, f 397, m 87:5, l 42), et Alide Erteli ja tema vanemate vendade kasvamisel oli kodune keel saksa keel. Ka Ala-Linnamäe talu perenaine, kelle juures viibis Ertel oma elu viimastel päevadel, on maininud, et Ertel kõneles eesti keelt saksa aktsendiga (EKM EKLA, f 397, m 87:2, l 30). Ertel on ise ilmutanud ebakindlust seoses eesti keeles väljendumisega, märkides kirjas Virgole tagasihoidlikult: „„Kiirtepärg” ehk eestikeelse tõlke all kannatanud on” (EKM EKLA, f 155, m 1:13, l 1/1–1/2p). Kasvamine saksakeelses keskkonnas mõjutas Erteli eestikeelset väljendusoskust, kuid tema teoste keeleline toimetamine võinuks aidata kaasa autori mõtte paremale edasiandmisele. Võimalik, et Ertel oli teoste väljaandmisel liiga tormakas ja pööras nende keelelisele kohendamisele vähem tähelepanu, kui oleks võinud.

Jutustus „Rooste” võeti hästi vastu ja sai kiitvaid hinnanguid, kuid pea kümme aastat pärast selle avaldamist väljendas Ertel oma kahtlusi: „Mind isiklikult on kasvatus ja elukäik viinud kaugele küla inimesist. Olen neist õieti kaugel olnud otsast pääle. Sellepärast kahtlen väga, kas ma olen suutnud anda oma esimese raamatu „Rooste” kangelasile selle võltsimata värvi, millega võivad uhkustada Tammsaare ja Karus'i küla inimesed.” (Ertel 1919e) Võõras-olemise tunde, enda ja maarahva vahel haigutava lõhe tunnetamisele oli Ertel viidanud juba 1917. aastal, kui rahvakooli korraldust käsitlevas kirjutises kirjeldas ta muu hulgas lõhet, mida tunneb enda ja rahva vahel, kooli kaudu tekkinud võõrandumist rahvast, ning mõtiskles: „Sel teel on minule kui kirjanikule iseäranis palju läinud kaduma. Tundes end võõrana rahvale ei saa mitte kuidagi tabada selle seesmist sisu täiel ilul.” (Ertel 1917b: 2) Seega tundis Ertel ebakindlust, et ta ei ole eesti rahvale piisavalt lähedal, selleks et suuta tema olemust hästi edasi anda. Nii katsetas ta muinasdraamadega, mis jäid aga lugejatele kaugeks ja tabamatuks. Hilisemal perioodil võttis Ertel kuulda kirjastaja

¹³ Praegune Meegaste küla.

Hans Leokese soovitus kirjutada rohkem kaasaegsetest sündmustest (EKM EKLA, f 224, m 23:19, l 1/1, 2/2–2/2p), kuid ka need ei toonud oodatud edu. Näib, et Ertel on loometee algusperioodil lävinud rohkem inimestega, kel oli saksa kultuuriruumi taust. Nagu ülal viidatud kirjast Virgole selgub, oli „Kiirte pärg” algselt kirjutatud saksa keeles, samuti oli Ertel 1910. aastal saanud „Kiirte pärja” kohta „hää otsuse” Berliini Ladyschnikovi kirjastuseäri kriitikult, kellele olid meeldinud ka tema „Mäed”.¹⁴ Teoseid ei võetud seal trükki kartuses, et need ei huvita publikut. Ertel pakkus „Kiirte pärga” Max Reinhardti teatrile ja sai vastuseks, et seda ei saa nad etendada. Ertel avaldas kirjas Virgole lootust, et Eestis ei tohiks laiema publiku huvi puudust karta olla. (EKM EKLA, f 155, m 1:13, l 1/1–1/2p) Aastatel 1910–1911 viibis Ertel Saksamaal, kus ta tutvus sealse kultuuriga, külastades Berliini teatreid ja galeriisid (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/4). Ei saa välistada, et ta pakkus käsikirju Berliinis kirjastamiseks ja lavastamiseks. Sai ta seal tõesti kiitva hinnangu või oli tegu viisaka äraütlemisega – see on iseküsimus. Kuid kahtlemata nõudis selline samm Liivimaa provintsisist tulnud naisautorilt julgust ja ambitsioonikust.

Lähiringkonnast oli Erteli jaoks oluline tütarlastekooliaegne saksa kirjanduse õpetaja, luuletaja Anna von Cossart, kelle arvamust Ertel eeldatavasti kuulas ja tähtsaks pidas. Just temalt võis rasketel hetkedel lohutust leida (EKM EKLA, f 193, m 5:59, l 1/1–1/2) ning teda märgib Ertel toetajana, kellela „vahest oleksin küll julguse kaotanud kirjutamiseks” (EKM EKLA, f 245, m 22:12, l 1/4 p). Ehk toetas Erteli loomingulisi püüdlusi saksakeelne suhtlusringkond, kes ei osanud julgustada teda süvenema just eesti rahva jaoks lähedastesse küsimustesse, nii nagu ta oli teinud jutustuses „Rooste”?

Arvesse tuleb võtta ka sel ajal valitsenud üldisi olusid. Esimese maailmasõja ajal olid kirjastamisvõimalused ahenenud, sõjajärgse kirjastustegevuse kasvu ja teisalt vähese ostujõu tõttu täitusid kirjastuste laod müümata raamatutega, valitses skepsis ning konkurentidest kirjanike vahel oli „tõuklemist”, kuna „elukutseliseks püüval salkkonnal oli parnassil ruumipuudus” (Kangro 1983: 27, 31, 36; vt ka Hasselblatt 2016: 375). Seega sattus Erteli 1918. aastal astunud samm elukutselise kirjaniku elu poole väga ebasoodsale ajale.

Milline oli Erteli kontakt kaasaegse kirjandusringkonnaga ja kuidas ta sinna sobitus? 1905. aasta rahututel aegadel kuulusid Erteli suhtlusringkonda Alma Ostra, vennad Astid, Peeter Speek, Minni Kurs-Olesk, Linda Jürmann, Linda Simm jt. Näib aga, et kui ta 1919. aastal keskendus Tartus oma teoste kirjutamisele, tõmbus ta kultuuriringkondadest eemale. Erteli 11. aprilli 1919 kirjas Jürgensteinile (EKM EKLA, f 184, m 2:29, l 1/2) sisaldub repliik selle kohta, et ta ei käi läbi kellegagi peale Oleskite. See näitab Erteli trotslikku sihti murda kirjandusmaastikul läbi üksi, iseseisvalt.

1919. aastal tõusis päevakorda kirjanike liidu moodustamine. 6. septembril 1919 toimunud esimesest kirjanike kongressist võttis osa ka Ertel (EKM EKLA, A-119: 60), mis näitab, et ta määratles end kirjanikuna ja soovis kirjandusega seotud küsimustes kaasa rääkida. Hiljem on Ertel aga liidu seltskonnast eemale jäänud. Või on õigem öelda: eemale jäetud? Küsimus sellest, keda pidada kirjanikuks, oli liidu loomise

¹⁴ Sellenimelist teost ei ole avaldatud.

eel tuliselt päevakorral ning esitati arvamusi sellest, kes liitu kuuluma ei peaks. Ertel oli üks neist, keda ei soovinud liidu liikmena näha Johannes Semper ega Johannes Barbarus. Eesti Kirjanikkude Liidu asutamise materjalide seas olevas esialgses kirjanike-arvustajate nimekirjas on 64 nime, neist on ristiga tähistatud isikud, keda sooviti kutsuda põhikirjale alla kirjutama ja kellest pidid saama liidu liikmed. Nimekirjas on ka Alide Ertel, ilma ristita nime ees. (Laak 2012: 1420; EKM EKLA, f 182, m 86:14) Ertelist ei saanud liidu liiget. Põhjus ei olnud teoste puudumine või nende ebapiisav hulk.¹⁵ Üks tegur oli arvatavasti Erteli teoste antud hinnang. On mõisteta, et liit, kes soovis hakata jõuliselt seisma liikmete õiguste ja huvide eest, eeldas oma ridadesse kuulujate loomingu kõrget kunstilist taset, selleks et liidu nõudmistel oleks suurem kaal. Erteli teoste taset peeti üldisest madalamaks, ehkki tagasiside „Roostele” oli olnud positiivne ja üks proosapala oli ilmunud Suitsu toimetatud „Kiirtes”.

Põhjus, et Ertel jäi kirjanike liidust välja ja tema loomingu ilmumise järgne vastuvõtt oli kriitiline, võis seisneda hoopis Erteli sõjakas ja kompromissitu iseloomus ning teravates väljaastumistes, mida valitsev seltskond ei pidanud sobilikuks. Erteli sõnakust sobib illustreerima eespool kirjeldatud Kitzbergi juubeliüritusega seondud väljaütlemine. Ta avaldas vastuvaidlemisele ärgitavaid sõnavõtte, näiteks kritiseeris ta põllumajandusharidust ja levinud suhtumist (Ertel 1915d: 42). Peale ajakirjanduse esitas ta provotseerivaid sõnavõtte ka oma ilukirjanduslikes teostes. „Lilla lehekeste” järelsõnas kritiseerib ta Siurut, öeldes, et selle loomingus ei ole midagi uut: „Vahest tuleb keegi, kes teab leida päale naiste rindu, säärte ja pitsitud batistpesu kaasakiskuvamaid aineid. On ju võimalik, et sünnib ime Henrik Visnapuu või August Gailiti ajudes.” (Ertel 1919d: 122) Sealsamas sõitleb ta kunstnik Voldemar Kangro-Pooli akte: „Kohvimaja atmosfäär tundub ainult V. Kangro-Pooli aktide ümber. Aktid mitte aktid, vaid mingisugused ebamäärsed kehavolüümid, sest akti all mõistetakse miski enam kui seda pakuvad nimelt need volüümid. See on loobumine distsipliinist. Täieline hoolimatus objekti vastu ja eht siuruline vastutus.” (Ertel 1919d: 123) Tuleb rõhutada, et tegu ei ole arvustusega, vaid autori enda poolt ajalooliseks romaaniks nimetatud teose järelsõnaga. Niisiis võib küsida: kas ei ole Erteli 1919. aasta teoste osaks saanud kriitika vähemalt osaliselt tema enda välja kutsutud, olles vastuseks tema provokatsioonile? Ertel oli valinud hääleka vastanduja tee, millega ta paratamatult häälestas Siuruga seotud ringkonna enda vastu ja seda olukorras, kus konkurents kirjastusturul oli niigi pingeline. Olgu märgitud, et Voldemar Kangro-Pool, kelle kunsti Ertel kritiseeris, oli tema teostele hävitava hinnangu andnud Rasmus Kangro-Pooli vend. Just Siuruga tihedalt seotud Rasmus Kangro-Pooli arvustus oli Ertelile olnud valus löök. Sellest annab aimu 24. juuni 1938 kiri Tuglasele, kus

¹⁵ Tehti katseid sõnastada kriteeriumid liitu astumiseks, kuid see tekitas raskusi. Tuglas avaldas kirjas Eduard Hubelile: „Meil on kirjanikke, kes seni ühtki raamatut pole välja annud (näit. Peet Vallak), ja on neid, kes mitugi raamatut on avaldanud, kuid keda sellest hoolimata raske on kirjanikuks pidada” (EKM EKLA, f 182, m 7:11, 19/11). Probleem oli terav ja näib, et lõpuks otsustati võimaliku liikmekandidaadi sobivuse üle tuumiku subjektiivse eelistuse alusel. Nii rõõmustas Hubel (1933: 469): „Isegi niisugune tegelikust kirjandusest kaugel seisev isik, nagu Jaan Lõo, advokaat ja kohtutegelane, ainult ühe luuletiskogu autor, teatas, et soovib Liitu astuda.” Kuna 1922. aastal võeti kirjanike liitu teiste seas vastu Jaan Lõo (Raid 2002: 30), ei olnud teoste vähesus liidu liikmeks vastuvõtmisel määrav.

Ertel arvustusele viidates väljendab, et ta „sest saadik ei kuulu meie kirjanike perre üldse mitte” (EKM EKLA, f 245, m 22:12, l 1/1). Ühtlasi tuleb mõista, et kirja kirjutamise ajaks oli Ertel läbi elanud mitmeid tagasilööke, ta kurtis tervise üle ja väljendas kibestumust, vaadates mineviku sündmustele läbi hilisemate kogemuste, mis võis negatiivset tooni võimendada.

Ertel ei olnud vastanduv ja konfliktne üksnes loomingulises tegevuses. Tema õpetajakarjäär lõppes vallandamisega Kärkla kooli õpetaja kohalt, mille põhjuseks toodi skandaale (Kirjanik Alide Ertel kohtus 1927), keelepeksu ja sobimatust keskkonnaga (Vaher 2019: 260) ning vastuolusid kohalike võimudega (EKOBL 1998: 40). Ka Arula koolis õpetajana töötamise aja lühikeseks jäämise põhjusena on viidatud vastuolule vallajuhtidega (EKM EKLA, f 397, m 87:2, l 23).

Erteli vastuvõttu nii teoste avaldamise ajal kui ka hiljem on oluliselt mõjutanud aktiivne osavõtt revolutsioonist. 1905. aasta sündmusi on Erteli elukäiguga seoses peaaegu alati märgitud. Eri aegadel on Erteli osalemist revolutsioonisündmustes ja sellele vahetult järgnenud perioodi käsitletud isesuguselt. Postimehe albumis (1909) on sellele vaid kaudselt viidatud: „1906. a. välistel põhjustel Tartust lahkudes asus ta Peterburi [---]” (Kitzberg 1909: 156). Selline ebamäärane sõnakasutus on mõistetav, kuna albumi avaldamise ajal oli Eesti Venemaa impeeriumi osa, mida 1905. aasta sündmused olid õõnestanud ja neis sündmustes osalejaid oli tsaarivõim nuhelnud. Biograafilises leksikonis viidatakse Erteli osavõtule revolutsioonilisest kihutustööst ja sellele järgnevale perioodile üsna lakooniliselt (EBL 1926–1929: 87). Kruusi (1971: 90) nõukogudeaegses naiskirjanike uurimuses kajastati revolutsioonisündmustes osalemist pikemalt, sest see sobis tollase ideoloogiaga. Taasiseseisvumise järel on Kruus andnud selle perioodi kohta suisa moonutava kirjelduse: „Huvitus Tartus 1905. a. rev-st, reisis siis Soomes ja Saksamaal [---]” (EKrL 1995: 84; EKL 2000: 82), mis vihjab sellele, et taasiseseisvumise järel on hakatud revolutsioonisündmustes osalemist häbenema, sellest on kujunenud tabu, kuna see seostub nõukogudeaegse tunnustusega. Tänapäeval kiputakse vasakpoolsust siduma nõukogude võimu pooldamisega, mis paneb pitseri suhtumisele kirjanikku ja sellele, kuidas loetakse tema loomingut (Ross 2022: 248, 254). Ometi ei olnud Ertel nõukogude võimu või enamluse toetaja. Vastupidi – ajaleheartiklites ja kirjanduseski kritiseeris ta bolševike tegevust ja vastandas sellele enda vaateid. Juba 1917. aastal väljendas Ertel avalikult mõtet, et tema tegevusele heidab varju tema ekslik seostamine enamlusega: „Pärast poole ilmus veel tont minu tegevuse tagaseinale, mida ei saagi vist ära enam pühkida. [---] Lenini ja kompanii tegevus on sellele tondile aina paksu värvi annud. Iga minu tegevuse algatus seltsis saab juba ette ära lämbatatud.” (Ertel 1917a) Nimetatud tont Erteli tegevuse tagaseinal ilmutas end ka Eesti Vabariigi algusaegadel. Näiteks Kruusi (1971: 93–96) hinnangul on romaanis „Lilla lehekesed” autobiograafiline seik läbiotsimisega Erteli elamises 1919. aastal, mille tulemusena viidi kaasa käsikirju. See näib tõesti olevat seotud reaalselt toimunuga, kuna 1919. aasta 11. aprilli kirjas Jürgensteinile märgib Ertel, et oli käinud operatiivstaabis protesteerimas „läbiotsimise, resp tühje juttude vastu”, viidates samas juttudele tema „enamluse”¹⁶ kohta,

¹⁶ Erteli kirjas on sõna „enamlus” jutumärkides.

mis tekkinud sellest, et ta oli käinud Edasi raamatukaupluses „vaidlemas nende takтика üle. Peaasjalikult aga protesteerimas terrori vastu.” (EKM EKLA, f 184, m 2:29, l 1/2 p) Seostamine enamlusega tähendas noore riigi algusaastail seostamist Eesti Vabariigi vastase tegevusega. Selliste kahtlustuste levimine pani pitseri Erteli loomingu vastuvõtule.

Erteli kohal tema eluajal olnud vari ulatub tänapäevagi. Erteli sõnakasutus võimendab seda kohati. Näiteks tarvitas ta loomingus sõna „kodanlus”, mis praegusele lugejale seostub nõukogude propagandaga iseseisva Eesti vastu. Ertel aga kasutas seda varem ja sotsialistina pidas selle all silmas lihtrahvale vastanduvat jõukamat rahvakihti. Ertel ei olnud enamluse pooldaja, vaid hoiatas selle eest.

Kokkuvõte

Vaadates Alide Erteli eluteele sellisena, nagu see paistab käsitletud materjalide valguses, tundub põhjendatuna selle võrdlemine keeruka algebraga. Elu jooksul jõudis Ertel olla tegev erinevatel elualadel ja võidelda oma sihtide saavutamise nimel. Ta on pidanud õpetajaametit, esitanud rohkelt kaastöid ajakirjandusväljaannetele, võtnud aktiivselt osa 1905. ja 1917. aasta poliitilistest sündmustest, lõõnud kaasa rahvahariduse seisukorra parandamisel, propageerinud kodulindude kasvatamist, organiseerinud kohaliku näitetrupi tegevust ja korraldanud talumajapidamist. Selle kõige kõrval on ta tähtsaimaks pidanud kirjandust, andes välja nii proosa- kui ka draamaloomingut ning avaldades perioodikas luulet.

Erteli looming jaguneb kahe valdkonna vahel: ühelt poolt võttis ta ajakirjandusväljaannetes rohkelt sõna ühiskondlikult päevakorral olevatel teemadel, teisalt tegeles ilukirjandusega. Erteli ilukirjandusliku loominguga võib jagada kolme perioodi avaldamisaja järgi. Esimese perioodi (1898–1910) teosed ilmusid valdavalt perioodikas, erandiks hea vastuvõtu leidnud jutustus „Rooste” (1910). Järgnevatel aastatel jätkas Ertel kirjanduse lainel ja pakkus oma teoseid kirjastamiseks. Kui tema töid avaldamisele ei võetud, leidis ta 1918. aasta olevat sobiva hetke pühenduda täielikult kirjutamisele ja ise oma teosed välja anda: aastatel 1919–1920 ilmus temalt lühikesel aja jooksul kuus raamatut, mis aga said negatiivse tagasiside. Kriitika peamiste ajenditena võib näha teoste ebapiisavat keelelist toimetamist, selleaegsele kirjandusringkonnale vastandumist ning sellest ja Erteli enamlusega seostamisest tulenevat eelhoiakut, aga ka üldist keerulist olukorda kirjastamisturul. Negatiivsest hinnangust heitunud ja kirjandusringkonnast kõrvale jäänuna tõmbus Ertel tagasi ja keskendus õpetajatööle. 1929–1931 tegi ta veel kord katse naasta kirjandusmaailma, kuid ei saavutanud loodetud tähelepanu.

Erteli teostel on kindel koht kaasaegses kirjanduses. Seni on nendest enim esile tõstetud jutustust „Rooste” kui stiili ja aine poolest uudset. Kuigi Erteli looming on jäänud avaldamise aega, võib tänapäeva lugeja leida sellest nii mõndagi huvipakkuvat. Esiteks aitavad Erteli teosed tajuda ja tunnetada rohkem kui saja aasta taguste sündmuste ja eluolu õhustikku ning meeleolusid. Teiseks on Ertelil olnud sotsiaalselt tundlik närv, ta on käsitletud allasurutud elanikkonna püüdlusi ja and-

nud neile hääle. Selle juures on teda eriti kõnetanud naise positsioon ühiskonnas ja tema eneseteostusvõimalused, millega ta on tegelenud nii loometee algusaastatel perioodikas ilmunud juttudes kui ka raamatutena avaldatud „Lilla lehekestes” ja „Moodsas daamis”.

Kirjanikutee algusaja allegoorilise pala uhkes üksinduses kasvanud, teistega liitumast keeldunud ja viimaks üksikuna hukkunud tammest on Ertel lõpetanud järgmiselt: „Kellegil ei olnud tema õitsvast elust kahju, keegi ei mälestanud teda järele, sest keegi ei olnud teda ju tundnud, ja ta ei teinud kellegile oma elus ei häd ega paha. Üksi oli ta elanud, üksi elutormidega võidelnud, kuni ta jõud katkes, üksi surnud ja üksi lamab ta säääl, kuni ta kord põrmuks ja mullaks saab, üksi, ainuüksi!” (A. E. 1901: 45) Nii nagu kirjeldatud tammepuu, on ka Ertel oma võitlustes jäänud suuresti üksi. Ta ei leidnud mõistmist oma perekonnas, kolleegidest õpetajate, kohalike elanike, lugejate seas ega kirjanike ringkonnas. Teda siiski tunti ja ta ei ole ka tänapäeval täielikult unustusse vajunud. Alide Ertel väärib meelespidamist kui julge ja iseteadlik naiskirjanik XX sajandi algusest.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

- A-119: 60. Eesti kirjanike I kongress Tallinnas. 06.09.1919. a.
 f 94, m 31:11. Sangaste khk. Keeni v. Ansi t. Nirgi päralt olev talu. Kuigatsi v. Raudsepa t. Laatre v. Soome ja Traka t. 11.04.1900.
 f 153, m 9:24. A. Ertel Eduard Vilde'le. 02.07.1917.
 f 155, m 1:13. Alide Ertel'i kirjad Eduard Virgo'le. 04.06.1913–05.03.1914.
 f 169, m 294:15. Peeter Speek'i nelikümmend neli kirja Karl Ast'ile. 04.12.1941–29.05.1965 ja d-ta.
 f 182, m 7:11. F. Tuglas, sada seitseteist kirja E. Hubelile. 01.06.1916–29.12.1940.
 f 182, m 86:14. Eesti Kirjanikkude Liidu asutamise materjale.
 f 184, m 2:29. A. Ertel A. Jürgenstein'ile. 11.04.1919.
 f 193, m 5:59. Ertel, Alide (E. av. teg. I tr).
 f 193, m 67:17. Ertel, Aliide (E. av. teg). 01.07.1938–21.08.1939.
 f 194: m 15:11. Alide Ertel [Eluloolist].
 f 194, m 43:42. Alide Ertel. 15.05.1928–31.05.1934.
 f 209, m 3:17. A. Erteli kolm kirja B. Lindele. 14.03.1915–02.11.1921.
 f 224, m 23:19. H. Leoke'se raamatukauplus, kaks kirja (koopiad) A. Ertel'ile. 19.07. ja 19.10.1904.
 f 245, m 22:12. Alide Erteli kiri F. Tuglasele. 24.06.1938.
 f 360, m 36:2. M. Elias, Sangaste ja Rõngu kihelkond. EKSi Kodu-uurim. Toimk. stipendiaadi päevaraamat. 6.06.–8. 07.1921.
 f 397, m 87:2. Oskar Kruus, Kirjandusloolised mälestused. Vihik 6-A. 26.05.1967–21.09.1967.
 f 397, m 87:5. Oskar Kruus, Kirjanduslikud mälestused. Vihik 9-A. 05.10.1968–03.03.1969.

Rahvusarhiiv (RA)

- EAA.384.1.5147. Ertel, Ida. [Эртель Ида].
 EAA.402.7.564. Алфавитный список вольнослушателей университета. 1906–1916.
 EAA.1298. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) Sangaste kogudus.

EAA.2110.1.2797. Eesti Hüpoteeigipank. [Ertel, Alide; Unt, August]. 03.01.1912–21.12.1938.

ERA.50.12.559. Ertel, Aliide, Johani t (pensioni kaust).

KIRJANDUS

- 1917. aasta Eestis.** Veebruarirevolutsioon ja järgnev ajajärk Tartus 1928. – Proletaarne revolutsioon Eestis, nr 6, lk 40–48.
- a. 1926.** A. Erteli „Kiirte pärg” vabaõhu-etendusena V. Mettuse lavastusel. – Postimees 30. VI, nr 171, lk 4.
- A. E. 1901.** Tule minu lähedale, minu nõelad ei pista sind... – Kiired I. Vihukene Eesti parema kirjanduse edendamiseks. Toim G. S. [Gustav Suits]. Tartu: Kirjanduse Sõprade kirjastus, lk 41–45.
- A. J. 1910.** Kirjandusest. Rooste. Jutustus. A. Ertel. – Postimees 10. IV, nr 82, lk 1.
- Aaviste, Heigi 2000a.** Kirjanduslik Valgamaa 2. – Valgamaalane 13. VII, lk 6.
- Aaviste, Heigi 2000b.** Kirjanduslik Valgamaa 3. – Valgamaalane 18. VII, lk 6.
- Alide Erteli raamatutest 1920.** – Päevaleht 22. IX, nr 214, lk 2.
- Anepaio, Toomas 2022.** Anton Palvadre. Õigusehoidja. Tartu: Ilmamaa.
- Annus, Epp; Epner, Luule; Järv, Ants; Olesk, Sirje; Süvalep, Ele; Velsker, Mart 2001.** Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- Ast Rumor, Karl 2004.** Aegade sadestus. Olusid, iseloomustusi, hinnanguid. Tallinn: Eesti Raamat.
- C. S. 1901.** Kirjandusest. – Postimees 11. IV, nr 80, lk 1–2.
- e. 1919.** Alide Ertel. Allegooriad. – Tallinna Teataja 6. IX, nr 191, lk 5.
- EBL 1926–1929** = Eesti biograafiline leksikon. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused II. Academiae Societatis Historicae scripta II. Estonia.) Peatoim A. R. Cederberg. Toim Henrik Koppel, Johan Köpp, Andrus Saareste, Peeter Treiberg, Friedebert Tuglas, Richard Kleis. Tartu: K./Ü. Loodus.
- EKBL 1975** = Eesti kirjanduse biograafiline leksikon. Toim Endel Nirk, Endel Sögel. Tallinn: Eesti Raamat.
- EKL 2000** = Eesti kirjanike leksikon. Koost Oskar Kruus, Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat.
- EKoBL 1998** = Eesti kooli biograafiline leksikon. Koost Heino Rannap. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- EKRL 1995** = Eesti kirjarahva leksikon. Koost, toim Oskar Kruus. Tallinn: Eesti Raamat.
- ENSV kirjandus- ja kirjastusasjade peavalitsuse ülema käskkirjadega kõrvaldatavate eestikeelsete raamatute üldnimestik (1940–1947).** Tallinn, 1948.
- Ertel, Alide 1898a.** Jekaterinburis, 2. junil, 98. – Olevik 16. VI, nr 24, lk 550.
- Ertel, Alide 1898b.** Lauljanna. – Olevik 22. IX, nr 38, lk 860–861; 29. IX, nr 39, lk 882–883.
- Ertel, Alide 1905a.** Läbi maruööde vilu. – Uudiste Veste-osa, nr 58, lk 228.
- Ertel, Alide 1905b.** Kui käsk tuli... – Uudiste Veste-osa, nr 21, lk 82–83; nr 22, lk 86; nr 23, lk 90; nr 24, lk 94.
- Ertel, Alide 1908.** Mu arm. – Eesti Kodu, nr 12, lk 250.
- Ertel, Alide 1910a.** Ainult võõrsile. – Eesti Kodu, nr 10, lk 198.
- Ertel, Alide 1910b.** Helmi unenäomaa. – Postimees 23. X, nr 241, lk 1–2; 25. X, nr 242, lk 1–2; 26. X, nr 243, lk 1–2; 27. X, nr 244, lk 1–2; 28. X, nr 245, lk 1–2.
- Ertel, Alide 1910c.** Rooste. Jutustus. Tartu: Postimehe kirjastus.

- Ertel, A. 1914a.** Põllumehe võlg. – Põllutööleht, nr 39, lk 311.
- Ertel, A. 1914b.** Lihakanadest. – Põllutööleht, nr 33, lk 261–262.
- Ertel, Alide 1915a.** Rahvakooli päevamured. Karjased. Koolisunduse puudus – Koolimaja erikoormad. – Tartu Päevaleht Meie Aastasada 18. III, lk 1.
- Ertel, Alide 1915b.** Vastus peretütre kirjale. – Põllutööleht, nr 8, lk 63.
- Ertel, Alide 1915c.** Rahvakooli Eesti keele programmi asjus. – Tartu Päevaleht Meie Aastasada 28. III, lk 1.
- Ertel, A. 1915d.** Asjalikud tähendused. – Põllutööleht, nr 6, lk 42–43.
- Ertel, Alide 1915e.** Kodulindude pidamine. – Põllutööleht, nr 39, lk 308–311; nr 40, lk 317–319; nr 41, lk 323–326; nr 42, lk 361–363.
- Ertel, Alide 1916a.** Haritlaste võlad. – Tallinna Teataja 12. II, nr 35, lk 2.
- Ertel, Alide 1916b.** Kitzbergi aupidu puhul. – Pealinna Teataja 18. II, nr 40, lk 4.
- Ertel, Alide 1916c.** Kitzbergi aupidu puhul. – Tallinna Teataja 22. II, nr 43, lk 3.
- Ertel, Alide 1916d.** Aug. Kitzbergi aupidu puhul. – Pealinna Teataja 25. II, nr 46, lk 4.
- Ertel, A. 1917a.** Tulge appi. – Töö Lipp 4. VII, nr 59, lk 3.
- Ertel, A. 1917b.** Rahvakool. – Töö Lipp 17. VII, nr 43, lk 1–2.
- Ertel, Alide 1919a.** Kiirte pärg. Muinasdraama. Tartu: Ed. Bergmanni trükikoda.
- Ertel, Alide 1919b.** Pühajärv. Muinasdraama. Tartu: Ed. Bergmanni trükikoda.
- Ertel, Alide 1919c.** Allegooriad. Tartu: Ed. Bergmanni trükikoda.
- Ertel, Alide 1919d.** Lilla lehekesed. Ajalooline romaan. Tartu: Ed. Bergmanni trükikoda.
- Ertel, A. 1919e.** Sookaelad. Mart Karus. – Naiste Töö ja Elu, nr 9, lk 67.
- Ertel, Alide 1920.** Moodne daam. Viis novelli. Tartu: Ed. Bergmanni trükikoda.
- Ertel, Alide 1929.** Muinelmad. Tartu: Ed. Bergmanni trükikoda.
- Feldman, J. A. (koost) 1918.** Oma maa maasikad. Algupäralsed jutud ja laulud. Teine anne. Pärnu: J. A. Feldmann.
- Hasselblatt, Cornelius 2016.** Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hindrey, Karl August 2016.** Kirjad noortele. (Eesti mõttelugu 130.) Koost Hando Runnel. Tallinn: Ilmamaa.
- Hoia Ronk [Karl August Hindrey] 1916.** Tartu kiri. – Postimees 20. II, nr 42, lk 2.
- Hubel, Eduard 1933.** Märkmeid E. K. Liidu algaastailt. – Looming, nr 4, lk 468–472.
- Issakov, Sergei 1977.** Arhiivileide II. Kuidas 1905. a. jälitati Tartu keskkooliõpilaste ringe, F. Tuglast ja A. Tassat. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 353–357.
- Jaaksoo, Andres 1987.** Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jansen, Ea; Karjahärm, Toomas 2010.** Kool ja haridus. – Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, lk 280–298.
- Johan Ertel 1939.** – Lääne Elu. Läänemaa häälekandja 29. XI, nr 138, lk 8.
- Jõgi, Olev 1969.** Gustav Suitsu kirjad Johannes Aavikule. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 545–558.
- KAH [Karl August Hindrey] 1919.** Mõned uued raamatud. – Päevaleht 4. VII, nr 136, lk 2.
- Kangro, Bernard 1983.** Arbujate kaasaeg. II kd. Märkmeid, mälestusi, mõtisklusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro–Pool, Rasmus 1919.** Kirjandusest. Kiirte pärg. – Postimees 9. X, nr 219, lk 1.
- Karjahärm, Toomas 2010.** 1905. aasta revolutsioon. – Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, lk 348–365.
- Karjahärm, Toomas 2015.** 1905. aasta Eestis. Sotsialistid ja terroristid. Tallinn: Argo.

- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kirjanik Alide Ertel kohtus 1927.** – Vaba Maa 6. VIII, nr 182, lk 6.
- Kirss, Tiina 2006.** Ruthi öed: sajandipöörde naiste reaalsus ja fantaasia. – J. Randvere „Ruth” 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris. (Moodsa eesti kirjanduse seminar 1.) Koost Mirjam Hinrikus. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 71–98.
- Kitzberg, August 1909.** „Postimehe” kaastöölised. – Postimees 1857–1907 a. 50-aastase kestuse mälestuseks. Tartu, lk 145–260.
- Kitzberg, A[ugust] 1916.** Prl. Ertel heidab mulle ette... – Pealinna Teataja 24. II, nr 45, lk 4.
- Kivimäe, Sirje; Tamul, Sirje 1999a.** Kõrgemast naisharidusest Venemaal. – Vita academica, vita feminea. Artiklite kogumik. Koost S. Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 72–92.
- Kivimäe, Sirje; Tamul, Sirje 1999b.** Vita academica, vita feminea. Eesti naiste kõrgkooliõpingud 1858–1918. – Vita academica, vita feminea. Artiklite kogumik. Koost S. Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 213–252.
- Kivimäe, Sirje; Tamul, Sirje 1999c.** Euroopa ülikoolid ja naised. – Vita academica, vita feminea. Artiklite kogumik. Koost S. Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 45–71.
- Kruus, Oskar 1968.** Unustatud naiskirjanik Mõtsatarest. – Nõukogude Naine, nr 12, lk 9–10.
- Kruus, Oskar 1969.** Alide Ertel. – Eesti kirjanduse ajalugu. III kd. XIX sajandi lõpust 1917. aastani. Toim Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 552–554.
- Kruus, Oskar 1971.** Naine hanesulega. Kirjutisi naiskirjanikest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kruus, Oskar 1977.** Alide Ertel, tema püüdumised ja suutmised. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 433–434.
- Kull, Ferdinand 2010.** Mässumehi ja boheemlasi. Mälestusi 1905. aasta revolutsionääridest, vanglastest ja Pariisi eesti kunstiboheemkonnast; Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal. (Eesti mälu 27.) Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Kuningas, Oskar 1967.** Aliide Erteli loomingust. Kirjaniku 90. sünni-aastapäeva puhul. – Kommunist 29. VII, nr 89, lk 2.
- Laak, Marin 2012.** Tuglase kirjad Toomvaestekooli tänavale. Eesti Kirjanike Liit 90. – Looming, nr 10, lk 1417–1422.
- Laatre haridusselts „Kaja” juubel 1937.** – Areng. Eesti Haridusliidu ajakiri, nr 1, 26. I, lk 18.
- Lauk, Epp (koost) 2000.** Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lehtme, Heiti [Alide Ertel] 1931.** Varjud. Tartu: M. Hermanni trükikoda.
- Lepp, Marta 1930.** Meie lastekirjandusest. – Vaba Maa 18. XII, nr 296, lk 4.
- Lindsalu, Elo 2008.** Eesti esimeste naiskirjanike „oma tuba” ja vastuvõtt sünkroonkriitikas. – Kriitika diskursus. Minevik ja tänapäev. (Acta Universitatis Tallinnensis. A, Humaniora = Tallinna Ülikooli toimetised. A, Humaniora 28.) Toim Rein Veidemann, Maris Kirme. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 68–92.
- Lindsalu, Elo 2012.** Naisekuju modelleerimine XX sajandi alguskümnedite eesti kirjanduses. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Lust, Kersti 2014.** Mulgi hädaoht ehk kuidas mulgid võõrsil talusid päriseks ostsid (kuni 1889). – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 44–63.
- Metsataga eit 1919.** Alide Ertel'i Moodne daam – Lilla lehekused. – Naisterahva Töö ja Elu, nr 7, lk 53.
- Mäelo, Helmi 1999.** Eesti naine läbi aegade. Tallinn: Varrak.

- Mälik, Maret 2000.** Eesti naisajakirjanike esimesed põlvkonnad. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Koost Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 165–189.
- R. K.-P. [Rasmus Kangro-Pool] 1919.** Kirjandus. – Postimees 5. XII, nr 269, lk 1.
- R. R. 1910.** Kirjandusest. A. Ertel. Rooste. Jutustus. – Viljandi Teataja 16. IX, nr 72, lk 2.
- Raid, Katrin 2002.** Loomise lugu. Eesti aeg. Eesti Kirjanikkude Liit 1922–1940. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Ross, Johanna 2022.** Kunst sünnib inimeksistentsi varjukülgedest. Vestlus Mirjam Henrikuse ja Eneken Laanesega. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 245–254.
- Sermandi, Hugo 1977.** Sada aastat Valgamaal elanud kirjaniku sünnist. – Kommunist 4. X, nr 117, lk 3.
- Sillaots, Marta 2012.** Eesti naise loovast tööst kirjanduse alal. – M. Sillaots, Kirg ja kavalus. (Eesti mõttelugu 104.) Toim Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 120–126.
- Tammekann, August; Luha, Artur; Kant, Edgar (toim) 1932.** Valgamaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. (Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna väljaanne 10; Eesti: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Tammistu, E. [Alide Ertel] 1930.** Kolm võistlejat. Komöödia 3 aktis. Tartu: Hermannini trükikoda.
- Tamul, Sirje 1999.** Naisüliõpilased Tartu ülikoolis 1905–1918. – Vita academica, vita feminea. Artiklite kogumik. Koost S. Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 93–126.
- Toona, Elin 2000.** Rõõm teeb taeva taga tuld. Ernst Enno. Tartu: Ilmamaa.
- Trükikoda „võõrandas“ kirjanduse paberit 1929.** – Päevaleht 15. XI, nr 310, lk 6.
- Tuglas, Friedebert 1935.** Kriitika IV. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Tulemeri Valga- ja Virumaal 1934.** – Postimees 19. VI, nr 135, lk 1.
- Vaher, Vaapo 2019.** Hiiumaa kirjanduse lugu 1. Esseid ja uurimusi. Kärkla: Hiiumaa Teabekapital.
- Vihma, Helgi (koost) 1990.** Kultuurilugu kirjapeeglis. Johannes Aaviku & Friedebert Tuglase kirjavahetus. Tallinn: Valgus.
- Võrumaa jaoskonna agronoom Edgar Ertel 1914.** – Postimees 22. XII, nr 294, lk 3.

Taimi Grauberg (snd 1979), Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi magistrant (Jakobi 2, 51005 Tartu), taimi.grauberg@hotmail.com

Life like algebra: The life and work of Alide Ertel

Keywords: women's writing, women writers, biographies, public figures

Alide Ertel (1877–1955) was an Estonian woman writer active in the early 20th century. The most significant factors influencing her creative path were being born into a wealthy South Estonian family of farmers, her good education, and traveling not only within the Tsarist Empire but also in Western Europe. The active participation of Ertel's family in the public life also played an important part. Ertel herself was involved in politics, taking part in the 1905 revolution as well as the events of 1917, which can be considered important factors shaping Ertel's life, work, and its recep-

tion. In addition to giving fiery speeches during the revolutionary events, Ertel took a strong stance on issues like popular education, agriculture, and the economic well-being of cultural figures.

At the beginning of her creative career, Ertel published her works primarily in the print media. 1910 saw the publication of her debut novella *Rooste* (“Rust”), which depicted the residents and conditions of a local poorhouse. *Rooste* received favourable reviews and is considered, according to later assessments, Ertel’s best work. From 1919 to 1920, Ertel dedicated herself to literary work and produced two plays, a collection of short stories published in two editions, a collection of aphorisms, and a historical novel within a short period of time. All works from this period had a negative reception, which can be attributed to inadequate linguistic editing, going against the literary circles of the time, and a preconceived bias stemming from this opposition as well as Ertel’s association with Bolshevism. The complex publishing market situation during that time must also be considered. Consequently, Ertel withdrew from literary activities. Between 1929 and 1931, she published a book of fairy tales and two plays, but these works also failed to garner the attention she hoped for.

Although Ertel’s creative work has remained lodged in the time of its publication, it is worth exploring also for the contemporary reader. Ertel has depicted the aspirations of marginalized members of society and focused heightened attention on the position of women in the society and their possibilities for self-actualization.

Taimi Grauberg (b. 1979), University of Tartu, Master’s Student at the Institute of History and Archaeology (Jakobi 2, 51005 Tartu), taimi.grauberg@hotmail.com